

ד"ר זהר עמר וד"ר ארי זיבוטפסקי

כשרות הג'אמוס

ראשי פרקים

- א. רקע
 - 1. כללי
 - 2. בארץ-ישראל וסביבתה
 - 3. זיהוי הג'אמוס במקורות
 - 3. מעמדו ההלכתי של הג'אמוס
- ד. אכילת הג'אמוס ומוצריו בדרות האחרונות
- ה. האם צריך מסורת לאכילת ג'אמוס?
- ו. הכשר רשמי לבשר הג'אמוס
- ז. סיכום

א. רקע

1. כללי

מספר גורמים פנו לאגף רשות המרעה במשרד החקלאות בבקשה לגדל את הג'אמוס בארץ לצורך שיווק בשרו. כמוכר, מתן ההיתר מחייב את בדיקת כשרותו של מין בקר שמוזה למעלה מיובל שנים לא נשחט תחת השגחה רשמית. בדיקה זו הינה הזדמנות נוספת לתיעד ולשימור מסורת בעלי החיים הכשרים בקהילות ישראל.

הג'אמוס (*Bubalus bubalis*) הוא מין בקר מבוית או מבוית למחצה, שמוצאו מדרום מזרח אסיה, ומשם הועבר לפני מאות שנים למזרח התיכון ולכמה מארצות אירופה.¹ מקור השם "ג'אמוס" הוא מן השפה הערבית (ועל זיהוי שמותיו העבריים נדון בהמשך). בשפות אירופיות רבות הוא מכונה בשם "בופאלו".²

מימין: חבר קיבוץ עמיר חורש בצמד ג'אמוסים (קיץ 1940); משמאל: עדר ג'אמוסים בעמק החולה (1946). צולם ע"י זולטן קלוגר, לשכת העתונות הממשלתית.

1. ראו ד' עמר ו"י סרי, "מטו הגניס הג'אמוסים לנופי המים של ארץ-ישראל", קתדרה 117 (תשס"ו), עמ' 63-70.
 2. ואין להחליפו עם הביזון האמריקאי (*Bison bison*), שאף הוא כשר, ראו: A. Zivotofsky, "Kashrut of Exotic Animals: The Buffalo", *Journal of Halacha and Contemporary Society*, 38 (1999), pp. 117-128. על הביזון האירופאי (*Bison bonasus*) המכונה אף הוא "בופלו", ראו להלן פרק 3.

אורך גופו של הגיאמוס עד 3 מטר, וגובהו 1.5 - 1.8 מ', ומשקלו מגיע לכדי 600 - 800 קילו. צבעו אפור כהה עד שחור. לשני הזוגיים קרניים גדולות שבסיסן סמוך זה לזה, נטויות לאחור וכפופות. הגיאמוס הוא שוכן ביצות נייזון מצמחייתם. זיקתו למים נובעת מהיותו חסר בלוטות זיעה, ולכן הוא חייב לצען את גופו במים. בעבר שימש כבהמת עבודה (למשל, לחריש וכד'), לייצור בשר וחלב, וכן כמקור לשלחים בתעשיית העורות.³ נקבת הגיאמוס מסוגלת להניב בממוצע 1000 - 1500 ליטר בשנה עם אוזו שומן גבוה של כ-7%. במזרח התיכון ובאירופה (למשל בארצות הבלקן, איטליה והונגריה) נפוץ הגיאמוס מהטיפוס המכונה 'בפלו הנהרות' (River buffalo).

הגיאמוס שונה מבחינות אחדות מהבקר הרגיל - למשל, מבחינה גנטית הוא בעל 48 כרומוזומים, והריונו נמשך 10 - 11 חודשים, בעוד שהבקר הרגיל הוא בעל 60 כרומוזומים וההריון נמשך 9 חודשים.

2. בארץ-ישראל וסביבתה

לפי שעה, הראיות הארכיאולוגיות על גידול הגיאמוס בארץ-ישראל ובמצרים בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד אינן מוצקות.⁵ כפי שראה בהמשך, זיהויו במקורות הקדומים נתון לפי שניות שונות. עדויות ברורות וחד משמעיות לגבי גידולו בארץ יש רק מימי קביניים ואילך.⁶ בתעודות מינהל עותמאניות מהמאה ה-16 נזכר מס על גידול גיאמוסים ועל שחיטתם באזורים שונים בארץ - עמק החולה, עכו, ביצות השרון ויפו.⁷ באותה תקופה סחרו יהודים רבים בארץ ובמצרים בעורות גיאמוסים שיוצאו לאירופה, וביניהם כמה מגדולי הפוסקים - הרדב"ז והאר"י.⁸ ר' חיים ויטאל (1543 - 1620) מזכיר באחד מחיבוריו "מסרק העשוי מן קרן שחור של פרה או גיאמוס, אשר שנינו הם דקים בתכלית ועשויים להסיר בהם ביצי כנים".⁹ ר' יאשיהו פינטו, חתנו, מביא בשו"ת נחרי-מכסף (אה"ע סי' נז) עדות משנת שפ"ה (1625) על רופא יהודי בשם אליהו הכהן, שהיה שותף עם ערבי בגידול גיאמוסים באזור הבניאס וימת החולה. באותו מקור הוזכרה גם מלאכת הרצעות שנעשתה באהלי הערביים באזור, כנראה בעורות גיאמוסים.

הגיאמוסים היו חלק בלתי נפרד מנוף הביצות של ארץ-ישראל, ועד לאשית ימי ההתיישבות הציונית ניתן היה למוצאם בעמק יזרעאל, בביצות הקישון, חדרה, כברה והירקון. הכפר גיאמוסיץ (בסמוך לצומת התרות הירקון ואילון, כיום בתחום תל-אביב)

3. א' שמשוני, בתוך: החי והצומח של ארץ-ישראל, יב, תל אביב 1988, עמ' 241 - 242.
 4. האנציקלופדיה לחקלאות, ד, תל אביב תשמ"ב, עמ' 32 - 33.
 5. ש' בודניצ'ימר, החי בארצות המקרא, ח"ב עמ' 363; מ' כסל, "מריא", על אתר, ג (תשמ"ח), עמ' 51 - 62.
 6. O. Borowski, Every Living Thing: Daily Use of Animals in Ancient Israel, Walnut - London - New Delhi 1998, pp. 190-191.
 7. עמר וסיר (לעיל הע' 1), עמ' 69 - 70.
 8. W.D. Hutteroth & K. Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century, Erlangen, Erlangen 1977, p. 72.
 9. תשמיץ, עמ' 95, 100, 138, 147 - 148; על המס המיוחד שהוטל על השחיטה היהודית בצפת, שם עמ' 118. שכרי עראק, מצאדד אלאקאנצא אלפלסטיני מן אדמס לאמריקה אלא עם 1948, תרשימה 1997, עמ' 190 - 194; ד' גרוסמן, הכפר הערבי ובנותיו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 121, 148.
 10. שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תל"ח; אבן-עזרא, ספר קמ; ש' אסף, מקורות ומקרים בתולדות ישראל, עמ' 202; א' שוחטמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לפעילות המסחרית של הארץ במצרים", עמ"מ 16 (תשמ"ט), עמ' 63.
 11. א' דוד, "היהודים אשר במצרים שולחנים ובעלי סחורה ומשא ומתן", עמ"מ 51 (תשמ"ב), עמ' 110, הע' 40.
 12. חיבור העסק בקבלה מעשית, רפואה ואלכימיה, כתב יד מוסאיקה מס' 219, דף טא ע"א.

נקרא על שם מלאכת תושביו - מגדלי גיאמוסים.¹⁰ עם יבוש הביצות וניקיון נעלמו הגיאמוסים מאזור החוף. לפי נתונים סטטיסטיים מתקופת המנדט בשנת 1920 נספרו 615 פרטים, ב-1930 - 5247 פרטים, וב-1943 - 4761 פרטים. לפי ההערכה היו בסוף תקופת המנדט באגם החולה ובבקעת הבטיחה כ-5000 פרטים.¹¹ בפרוץ מלחמת השחרור עברו מרביתם אל מעבר הגובל עם בעליהם, וחלקם נשחטו ונאכלו. רק בואדי חמאם שליד הכנרת שרד עדר קטן שהתקיים עד 1954.¹² לאחר מלחמת ששת הימים נמצא בבקעת הבטיחה עדר של גיאמוסים. זה הועבר לשמורת החולה, וכיום הוא מונה כ-200 פרטים. אחדים הועברו גם לשמורת עין אפק בעמק זבולון ולשמורת בלפוריה בעמק יזרעאל.¹³

ב. זיהוי הגיאמוס במקורות

זהותו של הגיאמוס במקורות היהודים הקדומים אינה ברורה ונתונה לפרשנות. כדי להימנע משימוש במונחים שתרגומם וזיהויים אינו חד משמעי, נתייחס כאן רק למונח הערבי 'גיאמוס' המהווה זיהוי מוחלט, ונכלל אפוא להסתמך רק על הפרשנות המאוחרת של המקורות שנכתבה בערבית, מימי הגאונים ואילך.

תאו - יש המזהים אותו עם היתאי או היתאי (דברים יד, ה'; ישעיהו נא, כ).¹⁴ דומה זיהויו זה מבוסס על הבנת התרגומים שפירשו: תאו - שור בר (אונקלוס); תור-בלא; תייז; תורי-בר) - המתאימה לשיבת ר' יוסי שהוא מין חיה (תוספתא כלאיים א, טו). ר' אשתורי הפרחי כתב: "ומתוך דברי אלו הגאונים ידענו ששור הבר הוא הגיאמוס" (כפתור-ופרח פרק נח). זיהויו הקושר בין התאו - שור הבר - גיאמוס חובא בדורות האחרונים על ידי ר' יהוסף שוואץ (תבואות-הארץ עמ' שסו), והוא אומץ על ידי מחדשי הלשון העברית בימינו, ובשם זה גם מופיע בספרות המדעית. אולם מאחר שזיהוי זה היה שנוי במחלוקת, מנענו במאמר זה לנקוט עמדה ולא כינינו את הגיאמוס בשם זה.

מריא - רב סעדיה גאון תרגם 'מריא' (שמי"ב ו'יג'; ישעיה א, יא) עם הגיאמוס.¹⁵ ולפי דבריו מדובר במין בתמה הנכלל בין מיני הישור (דברים יד, ו'). ולכן הוא כשר לקרבן וחלבו אסור. לפי רס"ג, אין מניעה שישור הבר או בתמה הדומה לו הוא הגיאמוס, אלא שכאמור הוא כשר שמדובר במין בהמה. אולם רב האי נאון חלק עליו, ולדעתו הגיאמוס מוגדר כחיה.¹⁷ ההבדל ההלכתי בין חיה לבהמה הוא, שהלך החיה מותר באכילה, את דם

10. על כפר זה ראו ג' ביגר, "כפרים ערבים באזור תימן", ארמיל, 49-48 (תשמ"ז), עמ' 55-56. ערב מלחמת העולם הראשונה נמנו בכפר כ-200 גיאמוסים וכספר הלך ומת, עד כי ב-1945 נותרו בתלכו הנותרו 60 פרטים.
 11. ש' בודניצ'ימר, החי בארץ-ישראל, עמ' 254 - 257; א' שושן, בעלי חיים בספרות ישראל, עמ' 205, ה' כבשנה, גידול בקר, שהדה תרצ"ט, עמ' 11. מונה בסוף 1937 כ-4500 גיאמוסים.
 12. ע' מר, נופים וטבע מנעב ועד חרמון, עמ' 241-242, גידול גיאמוסים בעמק החולה מופיע עדיין בספרי לימוד בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 - ד' שיפמן, מולדתי איי (כיתוב ד-ח) ב (תיא תשי"ג) עמ' 126-127.
 13. משמורת החולה נרכשו גיאמוסים שמגדלים במנעב חניאל שבנעמק החולה, לצורך ייצור בבינות.
 14. על היחס בין תאו ליתוא, ראו סיכום הדיעות השונות אצל א' ביליק, "היתוא אינו עוף", בית-מקרא, כא (תשל"ו), עמ' 458 - 461; א' פנקסברג, "יתוא, תאו, מריא או גימוס", ארץ, 17 (1991), עמ' 16 - 20.
 15. י"י רזוביץ, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קריית אונו תשמ"ד, עמ' ד, מ' צוקר, פירושי רב סעדיה נאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' 248, וכן, שם, הערה 233.
 16. בעל הערוך, ערך מריא, פירש 'ובבולוס (bubalos) בשמו של הגיאמוס ביוונית ובלטינית. כנראה גם הרמבים סבר שהגיאמוס הוא המריא, כפי שניתן לדייק מולד מאכלות אסורות ח, א; ישור הבר והמריא שהם ממין השור."
 17. על מחלוקת הגאונים - ראו: כפתור-ופרח פרק נח; ה' סרי, "משמורת התרגום של ר' יוסי קאפא לשמות בעלי החיים שבמקרא", ספר הזכרון לר' יוסי קאפא, עמ' 90 - 91, ר' יוסף קאפא, פירושי רס"ג על התורה, עמ' קט"ה, הע' 7. שני פירושי ר' אברהם אבן גורא לפירוש עשר, מחדש א' סמון, עמ' 222 - 223. לוחות ה ב

השני נחשב לבחמה. גם הביזון האירופאי וגם הגיאמוס נקראו בשם 'בופל' ²⁷ ולא תמיד ברור מהמקורות למי הכוונה, ומכאן נראה נבעה יותר מאוחר המחלוקת לגבי מעמדו ההלכתי של 'בופלו'. מכל מקום, הזיקה בין השניים מלמדת שהם נראה נחשבו מבחינה הלכתית לשני 'תתי מינים' שונים של אותו המין.

רמז לקשר שבין הבופלו לגיאמוס יש בדברי הערוך, שפירש שמרא הוא 'בובלו', כנראה כדעת רס"ג שמדובר בגיאמוס. ²⁸ לפי מסורת הזיהוי הסוברת שישור הבר הוא 'בופלו', מדובר בוודאות בגיאמוס, כפי שכתב ר' אשתורי הפרחי הני"ל.

מתוך דברי הראשונים עולה שמחלוקת הגאונים, בין רס"ג לבין רב האי גאון, נסבה על מעמדו ההלכתי של הגיאמוס - האם הוא בהמה או חיה. בעל ספר האגור (האגור השלם סי' צט) מביא בשם רבינו חננאל: "ישור הבר שקורין בופלו - רבותינו הגאונים נמנו עליו שמכסים את דמו. ולא אפשרטא אי חיה היא אי בהמה, וחלבו אסור מספק, וכן הלכה." לעומת זאת, בשם רבינו ישעיה דטראני הוא מביא: "הבופלו הוא מריא, בלשון הקודש, ולפי פירושו אין לספקו בחיה, וכן מנהג שאין לכסות דם שחיתו." ²⁹ כך סוברים גם בעל הערוך (כנזכר לעיל) ובעלי התוספות (בחים קיג, ד"ה אורזילא), שכתבו שהוא מין בהמה: "ואותם בופל"ש שאנו קורין ראם ליתא וחלבם אסור... ובופל"ש שבמקומינו קטנים שאין לומר שהוא מין ראם... חזינן דאותו בופל"ש בני מלאכה נינהו ומושכיין בקרון וחורשיין בהן." ³⁰

מסתבר שהדיון לגבי מעמד הבופלו לא היה דיון תיאורטי, ומאוחר יותר באשכנז הורה המהרי"ל (1365 - 1427) הלכה למעשה שהוא ספק היה ובהמה:

ראיתי מעשה בפני מהרי"י סיג"ל בורמישישא ששחטו בהמה שקורין פופיל

אם מין חיה היא או אי מין בהמה. ושוב מצאתי דיון לחדיא במרדכי הגדול

במסכת חולין. והעיד מהרי"ז קיצענן, שגם צוה הרב באותו הפעם לשחוט גם עוף

על דם הבהמה ולכסותם יחד, להוציא נפשו מפלוגתא מידי ספק. ³¹

במחלוקת הגאונים לגבי מעמדו של הגיאמוס נחלקו הפוסקים הספרדיים עם

האשכנזיים. ר' יוסף קארו כתב (ש"ע י"ד כה"ד ובית-יוסף שם) בעקבות הרי"י דטראני:

"חבוי"פלו - נהגו שלא לכסות דמו". והרמ"א הוסיף: "וייש מסתפקים בבחי'פלו שהוא

שור הבר, שמה חיה הוא (הגאונים והערוך), על כן טוב לכסותו בלא ברכה או לשחוט

עוף גם כן, ואז יוכל לברך על כיסויו משום העוף." ר' יעקב חיים סופר ביאר כפי-החיים

(יו"ד כה"ד), שהבופלו - "הוא שקורין בערבי גיאמוס, והוא גדול מהשור דומה לו." ³²

²⁷ על המינהג הזה של bubalis לגיאמוס ולביזון האירופאי במקורות האירופאים, ראו: L. White, "Indic",

²⁸ p. 204. (1974), Speculum, 49. K. White, "Indic", p. 204. (1974), Speculum, 49. K. White, "Indic", p. 204. (1974), Speculum, 49.

²⁹ Elements in the Iconography of Petrarch's Trionfo Della Morte. Speculum, 49. K. White, "Indic", p. 204. (1974), Speculum, 49.

³⁰ בהמה. דבר זה עולה גם מדברי בעל הערוך, שד' מריא, שם הוא מזהה אותו עם בובלו, בעוד שבעד' ישור הוא מציין ששור הבר הוא מין בהמה.

³¹ וכן ראו בתיאור מוסר של יוסף יהודה שאטארי, ספר המסעות, מטרבורג תרמ"ד, עמ' 98. על יהודי הקוקוז שאלצו 'לכשור' את הראמוס (במפעל) של הגויים (שנת 1867).

³² ספר המקור"ל - מנהגים (מהדורת ש"י שפיצר) עמ' תקעה. סביר שהכוונה היא לחיטת הביזון האירופאי.

בספר ליקוטי דיונים, בבואד תרמ"ב, עמ' סז. "הבופלו שקורין בערבי ממוס, רובם ככולם אין להם

חיתובא (!) דאזני וכשרה, דחכי ארזחיהו." בשר הגיאמוס וחלבו נכלל ברפואה המסורתית של יהודי עיראק,

ראו או בן יעקב, רפואה עממית של יהודי בבלי, ב. ירושלים תשנ"ב, עמ' 436.

שחיתותה יש לכסות, היא פטורה ממתנות כחונה ואין היא קרבה על המובח (תוספתא

כלאים א, ט). בזיהוי המריא עם הגיאמוס נקטו גם כמה חוקרים מודרניים. ¹⁸

בובאלין גמש - אסף הרופא מזכיר בחיבורו הרפואי (מראשית התקופה הערבית):

"חלב פרות הבר, פרות הבשן, הנקראות בובאלין גמש" ¹⁹, הלסקיקוגורף הסורי בר החלול

מתרגם לערבית את המונח הארמי-סורי 'גמש': ג'אמוס. ²⁰

דישון - התרגום הפרסי לתורה (מהמאה ה-14) מזוהה הדישון (דברים יד, ה) עם

ה"גאו מניש", הוא הגיאמוס. ²¹

כוי - הכוי הוא בעל חיים נשר שלהלכה הוא ספק חיה או בהמה (משנה בכורים ב, ח-ו).

זיהוי הכוי עם הגיאמוס מופיע בפרשנות ²² ואצל כמה מהחוקרים המודרניים, ²³ וכפי

שעראה בחמשן, יסודה במחלוקת ראשונים לגבי מעמדו ההלכתי של הגיאמוס.

זיהוי הגיאמוס קשור לשאלת קדמותו של הגיאמוס - האם הוא מין בקר ידוע

שנאכל בתקופת המקרא, או שלא מדובר במין בקר שהגיע לארץ-ישראל בתקופת הז"ל

או אף מאוחר יותר רק בעקבות הכיבוש הערבי? ²⁴ יתכן שהשם הערבי גיאמוס הוא

גלגולה של מילה מהלשון הפרסית - 'כאומאש (=פרה-כבש), שאת שורשה ניתן למצוא

בסנסקריט בשם - Go. משם נראה התגלגלה המילה לשפות האירופיות - בגרמנית Kuh

ובאנגלית Cow. כל אלה נראים וריינטים של המילה 'כוי'. אולם גם אם נניח שהכוי

הוא הגיאמוס, אין זה מוכיח שהוא גדל בארץ-ישראל בתקופת הז"ל, ואפשר שחכמי

המשנה שמעו עליו מחכמי בבל (הסמוכה לפרס) שאיתם עמדו בקשרי מכתבים

וביקורים. על איזכור הגיאמוס בבבל בתקופת התלמוד ניתן אולי ללמוד מהאיזכור

בתלמוד הבבלי (פסחים קי"ב, ב) של שור שחור 'שעולה מן האגס'.

ג. מעמדו ההלכתי של הגיאמוס

שחיתת הגיאמוס ואכילתו מתועדות רבות במקורות ההלכה. במקורות מאשכנז הוא

זכר בשם 'בופאל'. אמנם אפשר שהכוונה היא גם לביזון אירופאי (Bison bonasus) אשר

בעבר היה נפוץ באירופה (עד לראשית המאה ה-18) וכיום כמעט נכחד, אך כפי שנראה

בהמשך, בפי הפוסקים דוברי הלשון הערבית הוא נקרא גיאמוס. הן הביזון האירופאי

והן הגיאמוס נשחטו ונאכלו, אולם הראשון נחשב בדרך כלל לספק חיה ובהמה, ואילו

¹⁸ י. אהרני, תורת החי, תל אביב תרפ"ג, עמ' 81. הני"ל, זכרונות זואולוג עברי, ב. תל אביב תש"ו, עמ' 249. ה' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 88; הני"ל, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 92.

¹⁹ ד. מונטבר, מבוא לספר אסף הרפוא, ירושלים תשי"ח, עמ' 42.

²⁰ R. Duval, Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule, Paris 1881-1901, p. 466.

²¹ ח' פיפפר, התורה בפרשית יהודית, ירושלים תשל"ב, עמ' 153; אי"י שמש, "מונחי טבע בתרגום הפרסי לתורה לר' יוסף ב"ר משה בן המאה הי"ד", בית-מקרא, קעד ותשס"ז, עמ' 278-279.

²² ראו ביאור הרי"א שיער יודי כח"י.

²³ ש' בנדתימור (לעיל הע' 5) עמ' 363; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, עמ' 40-41; מ' כסלו, "כמי כשורו של בעל-חיים מיואבי", תחומין יז עמ' 415-432.

²⁴ על הדעת השנונית, ראו למשל, עמר וסרי (לעיל הע' 1); L.Lewysohn, Die Zoologie des Talmuds, Frankfurt 1858, p. 129; H.B.Tristram, The Natural History of the Bible, London 1877, p. 72; A.Meiz, The Renaissance of Islam, London 1937, p. 456; R. Hoffpauir, in: The Cambridge

World History of Food (K.F.Kiple & K.C.Ornelas ed.), Cambridge 2000, pp. 588-589.

²⁵ אבו עתמאר עמיר אבן אכבר אלגיאחטי, כתאב אלחויאן, 3. קהיר 1958, עמ' 243.

²⁶ ראו כסלו (לעיל הע' 23) עמ' 417.

הגיאמוסים הקיים כיום במושב ביצרון מבוסס על עדר שיובא מאיטליה, והוא משמש בעיקר לחלב ולייצור גבינת מוצרלה.

שאלוניקי - הרב יוסף מולכו (1693 - 1768), שהיה ראש השוחטים בשאלוניקי, הביא בספרו שולחן-גבוה (י"ד כג.) עדויות לשחיטת גיאמוסים ואופי ניקורם. הוא נקט בשיטת השו"ע שמוותרת השהייה מועטה בזמן של שחיטת בהמה, כגון גיאמוס שעורו עבה:

והמונה פשוט בשאלוניקי כדעת רבינו, דיש שיעור לשהייה. וכן ראיתי נוהגין כשוחטים פר גדול או בופ"לו שעורו עב וקשה, שמוזמנים שנים שלשה סכינים. וכשהתחיל לשחוט בסכין אחד ואינו חד לחתוך מהר, מבגיהים זה ומשימים אחר באותו מקום וגומרים השחיטה".

ובעניין החלב הנמצא על המעי הדק, כתב שם (ע"ה):
 בהיותי בעיר אינדיני שוחט ובודק, ראיתי לטבחי מתא שנהגו לאסור שומן הכנתא של בופ"לו, ושאלתי את פיהם מה טעם, ואמרו לי שאין אדם בקי בניקורו, כשם שאין בקיאים בניקור הטחול והכליות של הבופ"לו מטעם זה שיש חוטין דקים של חלב הרבה, ואין אדם יוצר בהם ידי חובת ניקורם. והאמנתי לדבריהם, כי אמרתי שמא קבלו עליהם את הדין של יש אסורין הללו בשומן הכנתא של בופ"לו. וכשחזרתי אל ארצי ואל מקומי פה שאלוניקי עי"א, שאלתי למנקי שאלוניקי ואמרו לי שהם בקיאים ומומחים לנקר שומן הכנתא של בופ"לו כשאר בהמות, ואין להם הפרש כלל. וטבחי מתא אנדיני שאמרו שאין אדם בקי בניקורו שקר ענו, כך אמרו לי הקצבים של שאלוניקי. וכן נהגו לנקרם הכנתא של בופ"לו ולהאכילם לישראל כשאר בהמות.

ארץ-ישראל - בשר הגיאמוסים נמכר בירושלים, כפי שמעיד ר' משה מנכ"י מפראג בשנת ת"י (1650): "בשר בקר אין, רק לעיתים יש בשר תאו ואינו טוב".³⁷ ר' יהוסף שווארץ כתב בספרו תבואות-הארץ (עמ' שסו) שפורסם לראשונה ב-1845:

תאו - בלשון ערבית אלג'אמוס, נמצאים הרבה במחוז ים סמכי (חולץ) ובמחוז עכו וח'יפה. וגדלו כשור והוא עב ושמן הרבה, ונשרו נאכל גם מבני עמנו.

שחיטת הגיאמוסים בארץ-ישראל היתה על פי 'מנהג ירושלים', היינו על פי שיטת הפסיקה הספרדית, כפי שקיבלוה גם העדה האשכנזית. בספר התקנות של ירושלים (בעריכת י"מ סלומון, ירושלים תרמ"ג, עמ' סא) מובא:

עצם שנמצא בלב השור הנקרא בופאנו (צ"ל בופאלו) ובערבי גאמיוז והיה תחוב בתוך הבשר, הכשירוהו רבני ירושלים.

יש שאסרו לאכול את הכליות של הגיאמוס משום שאין בקיאים בניקורו מרוב החלב שבו. על כך כתב הרב נחום כהן לוי בחיבורו "תורת הניקור הירושלמי" (ירושלים תשי"ג, ח"ב עמ' יט):

שמעתי מהמנקר המומחה הרי שלמה הומינר שליט"א שהרב הגאון מוה"ר שמואל סלנט (1818 - 1909) צו"ל הכשיר לו לנקר הכליות של דז'אמוס.

הרב ירוחם פישל אדלר (מסורת וסימני טהרה בבהמות וחיות, ירושלים תשס"ה, עמ' קסב, רסא) מביא עדות על מסורת שחיטת הגיאמוסים מהאדמו"ר מפניסק-קרלין, הרב אהרן הכהן רוזנפלד צו"ל, בנו של הרב מנשה רוזנפלד צו"ל, מגדולי השוחטים שירושלים ובארץ ישראל בכלל במחצית הראשונה של המאה ה-20.

37. א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, רמת גן 1976, עמ' 278.

לסיכום: לדעת מר"ן - דין גיאמוס כבהמה ודאית לכל דבר, ואין מכסין את דמו, חלבו מותר, חייב במתנות כחונה, ואסור משום אותו ואת בנו, ואין בו איסור משום כלאים עם השור.³² אבל לדעת הרמ"א - דינו כספק חיה, ולכן מכסין דמו בלי ברכה, חלבו אסור ואין לוקין עליו, פטור ממתנות כחונה מספק, נוהג בו אותו ואת בנו מספק, ויש בו כלאיים עם השור.³³

ד. אכילת הגיאמוס ומוצריו בדרות האחרונים

להלן עדויות על אכילת הגיאמוס ומוצריו בקהילות ישראל השונות:
מזרח אירופה - הרב יצחק אייזיק שור, ראש קהילת בוקארסט, העיד על מסורת אכילת הגיאמוס במחצית השנייה של המאה ה-19. מדבריו עולה שבניגוד לשיטת הרמ"א, הגיאמוס נחשב במזרח אירופה כמין בהמה, כשיטת רס"ג ובעל הערוך. וזו לשונו במאור-אור סי' פ':
 אין אנו אוכלין אלא מה שקיבלנו במסורת מאבותינו, וא"כ אסור לנו לאכול מהחיות רק הצבי שניכר לנו וראמים שלנו, היינו מה שקורין הפופלאק"ס מן בהמה היא.

מצרים - ר' יעקב פראגי, מגדולי חכמי מצרים (1660 - 1730 לערך) מזכיר בשו"ת מהרי"ף (סי' ה) את חמאת הגיאמוס הלבנה שנהגו לאכול בימיו:

איטליה - מתעודות רבות עולה שבשר גיאמוסים (buefalo) היה מבוקש מאד בקרב יהודי איטליה, ומכירתו באיטליזים שברומא במאות ה-16-18 היתה מותרת באישור האפיפיור.³⁵ כל מגיפה שפגעה בגיאמוסים הדאיגה את יהודי רומא, מפני שהדבר היווה מגיעה משמעותית בהרכב מזונם. במחזור תפילה שהיה שייך לחזן הקהילה היהודית ברומא מופיע נוסח תפילה מיוחד למען שלום הבקר וה"בופלוי" שהותקנה בשנת 1903, כמובא במחזור הנמצא ברשותו של פרופ' אריאל טואף:

בשבת התרס"ג כאשר שמענו כי יד ה' הויה במקנה הבקר Epizootia בשדות הקרובים לעיר, נמקים פרים ופרות לרוב וגם על שור חבר Buffalo נפל הדבר, והוצרים התפללו על זה, אמרנו לא נופלים אנתנו מהם, והתקנתי גם אני כאשר רצו ראשי הקהילה תפלה קצרה לאמרה בשומע תפילה וזו היא:
 רבנו של עולם, אתה האצלת בראת יצרת ועשית את העולם ומלואו לעבודת האדם קודם יצירתו, והכינות הכל כשלחן ערוך לפניו. לכן יהי נא הסדד לנחמנו, והסר מכת המות מהבהמות ומהחיות למען בני האדם, לא יזיק באכילת בשרו ובשתית חלבו.

עד היום חלב הגיאמוס ומוצריו נמצאים תחת הכשר רבנות רומא, כפי שהעיד לאחרונה הרב אליהוא טואף, שאף הוסיף: "באתי בזאת להודיע בשער בת רבים, כי מסק מסורת בידינו שהבהמה הנקראת בופאלו "BUFALO" הינה בהמה כשרה."³⁶ משק

32. עי' רמב"ם ה"ל מאכלות אסורות ח, י"ב והל' כלאים ט"ה.

33. ראו בהרחבה הרב ד' טהרני, דברי-דוד ח"ג, ביתר עילית תשס"ג, יומ"ד סי' א.

34. כימיו היו הערבים נוהגים לערב חלב נאקות עם חלב בקר, צאן וזמזמים כדי לייצר מהם חמאה לבנה, ולכן משום הספק הוא התיי לקנות מהם רק את חמאת הבקר הצרובה. עוד על ייצור גבינת גיאמוסים בידי יהודים במצרים, ראו להלן בעדותו של מר יצחק מר.

A. Toaff, *Mangiare alla giudia*, Bologna 2000, pp. 44-47. 10.5.2006.

בטבריה (שנת תשי"א לערך) ספרו לו השוחטים על הסידור המיוחד לכיסוי הדם, שעל גיאמוס לאחר שחיטתו, בשל ספקו כמין חיה.⁴⁵ הרב אברהם דב אויבך מטבריה מס שבשנות ילדותו בירושלים, הגיאמוס היה ידוע ככשר, נשחט דרך קבע, וניתן לו לרוכשו בכל מקום.⁴⁶

עדות נוספת התקבלה על ידי הרב יצחק גבירץ (נליד 1928), אשר שחט מאו גיאמוסים בירושלים בשלהי שנות הארבעים של המאה ה-20. על כתב ההסמכה שחיטתו היה חתום הרב יצחק איזיק הרצוג, והשחיטה היתה בפיקוחו של הרב צבי פס פרוק. מקורם של הגיאמוסים, שהובאו לירושלים היה מתורכיה, והם היו במעמד ע'כוי, היינו ספק בהמה וחיה.⁴⁷

בין העדויות שנחשפו רק לאחרונה עולה שגיאמוסים נשחטו ונאכלו כבקר כש למהדרין גם לכתחילה בבית המטבחיים שבגבול בני-ברק-רמת-גן בתקופתו של החזן איש (באותה עת הוא יצא חוצץ כנגד בקר ה'זיבוי'). העדויות נתקבלו מפי רבנים חשובי אחדים (ר' נסים קרליץ אחיינו של החזן"א והרב יעקב לנדאו בנו של ר' יעקב לנדאו צ"ל רבה של בני ברק), ונרשמה ע"י ר' חזקיהו יוסף כהן בשו"ת אבני-חו"ס סי' צה:

והיה בשרן נמכר ליראים אשר מעדת האשכנזים, גם מאלו אשר מתושבי בני ברק, וכל השנים היו היראים אוכלים את בשרם מבלי חשש או פקפוק ששוא למהדרין מן המהדרין.⁴⁸

הגיאמוסים שנשחטו בבית המטבחיים הנ"ל הובאו מכפר גיאמוסין שליד הירקו ונמכרו באטלזים בבני ברק וברמת גן בהכשר רבני העיר. נוהג זה התקיים עד להקמת המדינה (תשי"ח).⁴⁹

ה. האם צריך מסורת לאכילת גיאמוס?

על הענף אמרו חז"ל (בבלי חולין סג"ב, שהוא נאכל במסורת, ואילו היה ובהם מותרים באמצעות סימני טהרה (וי"ד סי' עט), והדרישה למסורת לא הוזכרה בהן אמנם מאז שנת תשי"י, עם פסיקתו של החזן-איש (וי"ד יא"ד; קובץ אגרות א"צט; ב"פ ג'ק"ג) בקשר לבקר הזבוי, המבוססת על דברי השי"ת (וי"ד פ"א) ותכמת-אדם (ל"א, נתקבלה בקרב חלק מיהודי אשכנז הדרושה המחמירה לאכול גם בהמה וחיה רק על מסורת. רבני תימן ועדות אשכנז הספרדים לא קיבלו חומרה זו, וכך גם פוסקים מקו האשכנזים, כדוגמת הרב י"א הלוי הרצוג (פסקים וכתבים ח"ד סי' כ"כ), הרב משל ראטה (קול-מבשר ח"א סי' טו), והרב שמואל זאנר (שבט-הלוי ח"י סי' קיד).

45. בספרות ישראל, עמ' 205; הנ"ל, משבת נחמו עד נחמה, רחובות תשי"א, עמ' 186, 317; מספר זהו גיאמוסים מופיע גם אצל ר' קרמון, עמק החולה הצפוני, ירושלים תשי"ז, עמ' 75.

46. י"מ לוונגר, "פירוט בעלי החיים החיים להיות כשרים", תהודת-כשרות 28 - 29 (תשנ"ד), עמ' 44 וביניהן ענין מהתאריך כ' באייר תשס"ז. וכן מסופר על הרב אברהם שחב (נפטר בשנת 1938), מחכמי תימן ששחט בטבריה "שור הבר", כנראה גיאמוס, שברח מבית המטבחיים, ראו ג' צדוקי, לבני-סטר, בני ברק תשי"ט, עמ' מד-מח.

47. נוסח בתאריך כ"ט בתשרי תשס"ח.

48. העדות נכתבה על ידי הרב ד"ר ארי זיבוטסקי ד"ר ארי גרינשפן ב"י בניסן תשס"ד, ואשרה על ידי החת"ם בכ"ב בתמוז תשס"ד. את כ"ב הגיאמוסים מתורכיה מוכיח שישו, בעלי חיים במסורת ישראל, עמ' 205.

49. עדות שנמסרה מדוני בוקצין שתתגורר במושבה תחלה-נגים (לימים רמת-גן) בסמוך לכפר גיאמוסין. אביו ה' בעל אטלזו שמכר בשר גיאמוסים בהכשר הרב מנחם דב אושפיזא.

מר דוד שפיצר, שהיה מנכר מוסמד בפתח-תקוה העיר, שניקר גיאמוסים בשנים תשי"ח-תשי"ח, בפיקוח הרבנות בפתח-תקוה, על פי מנהג ירושלים. ניקור הגיאמוס היה זהה לבקר רגיל, למעט שוני בגיד המכונה בשם "עכבר" (מיולח). הגיאמוסים הובאו מהחולה, והבשר נמכר לתושבים ללא הבדל עדה, ואף מבלי להודיע לקונים שהבשר הוא של גיאמוס.³⁸ מסתבר אפוא שהגיאמוס נחשב כמין בקר רגיל, כדעת השולחן ערוך.

הגיאמוסים שימשו גם לייצור גבינה שנמכרה בתל אביב לאוכלוסיה היהודית. היזם של מפעל זה היה ר' אליהו כהן-פרחיה שעלה מתורכיה בשנת 1910 בקירוב. טרם עלייתו לארץ שחה חודשים ספורים בפורט-סעיד, ושם התפרנס מייצור גבינות מחלב גיאמוסים. בארץ הוא הקים את מחלבת 'האחים כהן' שפעלה כחמישים שנה (1920 - 1970; רחי השוק 7, ת"א). בשנות העשרים הוא היה נוהג לרכוש חלב מערבי ואדי חווארת, כיום עמק חפר, שגידלו גיאמוסים. את הגבינה הם היו מייצרים במקום, ולאחר מכן מעבירים אותה למכירה באמצעות גמלים לתל אביב.³⁹

קיימות בידינו שתי עדויות על כך שבשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20 נשלחו כמה אברכים בהמלצתו ובעידודו של הראי"ה קוק זצ"ל למושבות בארץ, על מנת לשמש ככלי קודש, ולצורך הכשרתם הם למדו שחיטה, מילה וכד'. אחד מהם היה הרב אריה ליב בירסקי (התלמיד הראשון כשיבת מרכז-הרב), שקיבל את הסמכתו כשוחט, בודק ומנקה מר' אליהו ראם, מחשובי השוחטים בארץ באותם ימים.⁴⁰ בשנת תרפ"ו הוא הגיע למושבה גבעת-עדה ושימש שם כשר"ב, ובשנת תקצ"ז עבר לבנימינה ששכנה באזור ביצות כבארה, אשר בה גידלו גיאמוסים.⁴¹ הרב בירסקי שחט שם גיאמוסים. כיון שנחשב במושבות השומרון כיחמירי, הרי שבוודאי מדובר בבקר שאין לגבי כשרותו כל ספק.⁴²

מר יצחק וינגוט, העיד שאביו ר' מיכאל דב וינגוט נשלח אף הוא על ידי הרב קוק בשנת תרצ"ד למטולה לשמש כשוחט עבור הישובים היהודים שבגליל העליון. לדבריו, כל יום שלישי התקיים בחלסה (כיום בתחום קרית-שמונה) שוק בהמות, שהובאו מכל כפרי הסביבה ומסוריה ומלבנון, ושם נמכרו גיאמוסים שגודלו בביות, כמו למשל במעין הגיחולה (כיום עין תאו). יצחק וינגוט מעיד שראה במו עיניו כיצד אביו היה שוחט את הגיאמוסים, והיה מקפיד להשתמש בסכין גדולה וחזקה. לפני השחיטה היה צריך לקנות היטב את צואר הגיאמוס מהבוצ. חלקי הבשר שהיהודים לא אכלו, כמו בני המעיים, נמכרו לערבים. הוא מעיד שגיאמוסים רבים היו ננועים בבשרם במחלה, בעיקר בכבד, והללו כמובן לא נאכלו.⁴³ הכוונה היא כנראה למחלת אלח דם דמי, שגפעה בגיאמוסים.⁴⁴ הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר מוסיף שבעת שעבד בבית המטבחיים

38. מכתב מהתאריך כז בשבט תשי"ג. בעקבות תצהיר זה, ביקר הרב שלמה עמאר בביתו ובה ממונו עדות (בתאריך י בתמוז תשי"ז).

39. מתוך תזכיר שנתשלח ממו. יצחק כהן, נכדו של ר' אליהו כהן (בן באייר תשס"ז), אביו, ר' מרדכי, היה ממפעלי המחלבה, מתלמידי הרב ב"צ-מאיר חי עוזיאל, ששימש באותה העת כרבה של ת"א והסמיכו כשוחט.

40. ר' יונה ראם, אף הוא שוחט וזניק, אשר את שחיטת הגיאמוסים בירושלים על ידי אביו, שהיה אחראי על בית המטבחיים, והחליף בתפקיד זה את ר' אליהו ראם, אחיו של סבא-רבה שלו. לדבריו הווי מסירים את הדים מהסכין לאחר השחיטה ומסכים בקרקע ללא ברכה (כפי שנמסר לד"ר ארי זיבוטסקי בכ"ז בסיון תשס"ז).

41. גיאמוסים בביצות כבארה מופיעים בתמונה בספר "בנימינה - פנינת השומרון", עמ' 30.

42. תמצית עדות מפורטת שהתקבלה במכתב ממונו ב' מרדכי בירסקי מהתאריך י באבול תשס"ח.

43. ראיון מוקלט מהתאריך כה במרחשון תשס"ז.

44. א' שישון היה חז"ר-האחרון על בראות משק החי באזור החולה מטעם שלטון המנדט, ובתקופת פעילותו הכינוי הרכיב ל- 6000 גיאמוסים שהיו ב-27 כפרים ערביים באזור עמק החולה. ראו: שישון, בעלי חיים

מדבריו של הרי"ש ואזנר, הדן בעניין כשרותו של הביזון האמריקאי, עולה שדבר פשוט הוא שהבופל (=ג'אמוס) הנוכח בשו"ע יו"ד סי' כח, מותר; וכמוהו גם הביזון האמריקאי.⁴⁹

1. הכשר רשמי לבשר הג'אמוס

גידול הג'אמוסים ושיווק בשרם נידון בפני הרב הראשי הראשלי"צ הרב שלמה עמאר שליט"א. לאחר שהוצגו בפניו העובדות ההסטוריות הני"ל, ולאחר צפייה מדוקדקת בעדר הג'אמוסים בשמורת החולה (כ' באדר א' תשס"ח), בדיקות מנבנה גופם, ובעיקר מבנה השניניים,⁵⁰ במקום גידולם במושב ביצרון (ט באייר תשס"ו), ושחיטת שלושה פרטים מהם (למחרת, לשם יצירת חזקה), יצא הרב בפסק הלכה להיתר בשר הג'אמוסים, כדלהלן:⁵¹

ועל כן נראה לעני"ד, דבשר הג'אמוסים מותר גמור לכל הדעות בלא פקפוק

וחשש כלל וכלל, וגם החלב והגבינות שלהם מותרים.

אך אמנם יש לנהוג בהם החומרות של הבהמה ושל החיה, משום שאין באפשרותו לברר אם חיה הוא או בהמה. ואע"פ שראיתי להחוקרים הני' שהאריכו בזה, לעני"ד אין אנו יכולים לצאת בזה מידי ספק, שאין לדעת למה התכוונו הקדמונים כשדיברו על בופאלו... ועל כן יש לנקוט מכל חלב כמו הבהמות, וכפי שכן נהגו הלכה למעשה, וכני"ל. וכן יש לכסות דמן כמו דם החיות והעופות; אך מכיון שהוא ספק - יכסו בלא ברכה, או ישחטו עוף על יד זה ויברכו על כסוי הדם, ויכסו דם העוף ותיכף יכסו גם דם הג'אמוסים. ופשוט דיקדימו לתת עפר תיחוח עוד לפני השחיטה, כדי שיהיה הדם מכוסה מלמטה ומלמעלה בתוך העפר.⁵¹

2. סיכום

- א. קיימות עדויות רבות על כשרות הג'אמוס, החל מתקופת הגאונים ועד לימינו.
- ב. לפי שיטת הפסיקה הספרדית הוא נחשב לבהמה; ולפי חלק מהאשכנזים דינו כיכוי, היינו: ספק בהמה וספק חיה.
- ג. לג'אמוס כל סימני הטהרה, ולפוסקים רבים הוא מותר לאכילה לכתחילה, אף אילולא היתה לגביו מסורת המתירה את בשרו, וכפי שתועד בגוף המאמר, מקובלנו מדורי דורות שהג'אמוס כשר לאכילה.
- ד. מחקרנו באשר לכשרותו של הג'אמוס מהווה נדבך נוסף בפרוייקט שימור מסורת בעלי החיים הטהורים, שעליו כתבנו בחוברת 'המעין' מג'ב (תשס"ג) עמ' 36 - 40.⁵²

49. על דיון זה באשר לחיות (גיראף) ראו תחומין כ עמ' 91 - 92; כג עמ' 493 - 494; ובאשר לדגים - תחומין 1 עמ' 459; כא עמ' 489 - 491. וראו עוד דברי ר' ישראל יהושע טרונק מקוסטא, יבין-דעת יו"ד נ.א.

50. עיי מאמרו של הראשלי"צ על כשרותו של האיל האדום, תחומין כה עמ' 299 ואילך.

51. מסק החלכה הרישמי התפרסם בר"ח אלול תשס"ו, ועוד לפני כן התפרסם ראיון בעתון המשפחה מהתאריך יב סיון תשס"ו (8.6.06), עמ' 32. ובכותרת מובא בשם הראשלי"צ: "אין לי ספק: כל נדולו הדור יתירו את הבופאלו לאכילה".